

ГЕНДЕРНИЙ ЧИННИК У МОВІ ТА МОВЛЕННІ

У лінгвістиці останніх років чільне місце посідають гендерні студії, центром яких є культурні та соціальні фактори, що визначають ставлення суспільства до чоловіків та жінок, стереотипні уявлення про чоловіче та жіноче – все те, що переводить проблематику статі з галузі біології в галузь суспільного життя та культури. Зародившись у надрах соціології, концепція гендерних відносин значною мірою вплинула і на лінгвістику, оскільки мова та мовлення за своєю природою – соціальні явища, а гендерна приналежність комунікантів є інтегральною константою будь-якого мовленнєвого акту.

Вивчення проблеми фактора статі у мові та мовленні бере свій початок ще в античній традиції та давньокитайській філософії з намагання осмислити категорії природної статі (*sexus*) та граматичного роду (*gender*). Саме в цей час виникає символіко-семантична концепція категорії роду, специфіка якої полягає в тому, що рід розглядається в тісному зв'язку з безпосередньою реальністю: наявністю людей різної статі. Це призвело до появи оцінності в інтерпретації цієї категорії. Іменникам, що відносились до чоловічого роду, приписувалась семантика сили, активності, енергії. Іменники ж жіночого роду, навпаки, характеризувались пасивністю, підпорядкованістю.

Важливу роль у привнесенні оцінності в гендерні аспекти лінгвістики відіграла також досить впливова давньокитайська філософія з її основними поняттями – *ян* та *інь*. Концепція про взаємодію полярних сил “*інь*” – “*ян*” являє собою вчення про основні рушійні сили розвитку, дуалізм яких виражається в нерозривній єдності та боротьбі світлого й темного, твердого й м'якого, чоловічого та жіночого начал у природі [9, с.9].

Використання оцінності в поясненні мовленнєвих явищ надовго закріпилось у лінгвістичній традиції, відгомін якої відчувається і в наш час у тенденційності тлумачення певних мовних знаків, які асоціюються із “типово” чоловічою та жіночою мовленнєвою поведінкою. Показовим у цьому зв'язку є той факт, що навіть наш слух може бути гендерно

орієнтованим. Так, дитячий крик тлумачиться скоріше як вияв гніву, якщо відомо, що дитина – хлопчик, і як страху – якщо дівчинка [18, с.86].

Уявлення про належну поведінку осіб двох статей, в основі яких лежать гендерні стереотипи, значною мірою впливають на особливості мовлення чоловіків та жінок. Ще в дитинстві хлопчиків орієнтують на те, що вони повинні “говорити грубо”, а дівчаткам же слід розмовляти, “як леді” [15; с.5-8]. Якщо для *типово чоловічої поведінки* характерними вважаються такі риси, як активність, рішучість, прагнення до змагання та досягнень, то для *жіночої* – пасивність, нерішучість, конформність, залежність, відсутність логічного мислення та прагнення до досягнень. Зіткнення соціальних цінностей знаходить свій прояв і в тому, що чоловіки свідомо уникають слів та стратегій поведінки, яким надають перевагу жінки. Таким чином, протиставлення мовних знаків асоціюється з протиставленням соціальних цінностей, а вибір знаків набирає соціального значення [8, с.94].

Характерною рисою гендерних стереотипів мовлення є уявлення про чоловіче мовлення як про норму, тоді як жіноче мовлення вважається відхиленням від норми. Негативну оцінку жіночого мовлення знаходимо в значній кількості прислів'їв та приказок, які існують у багатьох народів світу: *жіночим розмовам та стежкам у полі немає кінця* (угорська); *балакучість так само властива жінкам як страх мулам* (амхарська); *якби язик жінки був коротшим, то життя чоловіка було б довшим* (молд.) [2, с.234-236]. Аналогічні приказки є і в англійській мові: “*foxes are all tales and women are all tongue*”, “*a woman's tongue wags like a lamb's tail*”, “*many women, many words; many geese, many turds*”.

Подібні стереотипи існують у багатьох соціумах і є надзвичайно стійкими. Вони слугують своєрідним дзеркалом відображення реальності, хоча й досить “кривим дзеркалом” [16, с.70]. Членам суспільства важко відмовитись від стереотипних поглядів, що цілком узгоджуються з їхніми традиційними уявленнями про представників певних соціальних груп. Часто забобони мають більшу владу, ніж реальні факти [10, с.54].

Характеру стереотипу можуть набути найрізноманітніші риси мовлення представників протилежних статей, а наявність аналогічних гендерних стереотипів у багатьох народів може бути пояснена спільним для цих культур традиційним патріархальним розподілом гендерних ролей. Факт андроцентричності (від гр. *anēr* (*andros*) – чоловік [7, с.38]) буденної мови, що доводиться в багатьох роботах, носить, очевидно, універсальний характер. Проте ступінь андроцентричності різних мов може варіювати [1, с.33].

Ідея про гендерну асиметрію у мові стала відправною точкою для дослідників так званого Нового жіночого руху, що виник у США та Німеччині у середині ХХ ст., в результаті чого у мовознавстві виник своєрідний напрямок, названий феміністською лінгвістикою. Основою у цій області стала робота Р.Лакофф “Мова та місце жінки” [15], яка обґрунтувала андроцентричність мови та ущербність образу жінки у картині світу, яка відтворюється у мові.

Дослідження цього напрямку базується на гіпотезі Сепіра-Уорфа: мова не лише продукт суспільства, але і засіб формування мислення та ментальності. На основі цього представники феміністської лінгвістики стверджують, що усі мови, які функціонують у патріархальних та постпатріархальних культурах, є суто чоловічими мовами і відображають чоловічу картину світу. Виходячи з цього, лінгвісти феміністського напрямку наполягають на переосмисленні та зміні мовних норм, вважаючи свідоме нормування мови і мовну політику метою своїх досліджень. Гендерні мовні асиметрії отримали назву мовного сексизму (*sexism*). Термін сексизм створений, скоріш за все, по аналогії зі словом расизм. Обидва поняття відображають усвідомлення суспільством упередженого ставлення до людей, які не є особами чоловічої статі білої (європейської) раси.

Феміністські дослідження становили так званий алармістський етап у розвитку гендерних студій, пробудивши інтерес мовознавців до вивчення гендерного чинника у мові та мовленні. Особливістю гендерних студій на сучасному етапі є широкий масштаб дослідження та активне залучення даних

суміжних із лінгвістикою дисциплін: психології та психолінгвістики, соціології та соціолінгвістики, нейролінгвістики, антропології, прагма- та комунікативної лінгвістики, літературознавства та ін. Об'єднані зусилля вчених різних напрямків дали змогу впритул підійти до відповідей на запитання як про причини існування відмінностей у мовленні представників двох статей, так і про основні риси цих відмінностей.

Переважає більшість цих досліджень зосереджуються на вивченні усного мовлення чоловіків і жінок у різних ситуаціях спілкування. При цьому найбільша увага приділялась таким питанням, як: частота зміни комунікативних ролей; перебивання та накладання реплік; кількість, типи та значення запитань, які задають співрозмовникам чоловіки та жінки; введення та обговорення нових тем; сигнали зворотнього зв'язку та їхнє значення; вживання виразів підсилення чи пом'якшення висловлювання, а також слів, що виражають невпевненість і т.ін.

Результати, отримані дослідниками, іноді є досить суперечливими. Причиною розбіжностей вчені вважають відсутність єдиної методики аналізу, різницю у соціальному статусі інформантів, а також відмінності в досліджуваних ситуаціях спілкування. Поширеним явищем є й розходження у тлумаченні фактичного мовного матеріалу, наприклад, стосовно пояснення значення розділових запитань у мовленні представників обох статей. Якщо Р.Лакофф вважає їх ознаками невпевненості, слабкості, позбавлення влади [17, с. 41-42], то Дж.Холмз стверджує, що розділові запитання в більшості випадків виражають підтримку та заохочення співбесідника [13, с.42-46]. Коментуючи подібні суперечності, Д.Таннен доречно зауважує, що одні й ті самі мовні засоби можуть використовуватись з різними, іноді навіть протилежними, цілями в різних ситуаціях, тобто їхнє значення є не абсолютним, а відносним та потребує врахування контексту взаємодії [26, с. 261].

Незважаючи на розбіжності, більшість досліджень підтверджують, що чоловіки прагнуть домінувати в розмові, частіше перебивають жінок у змішаних групах. Однак у однорідних групах кількість перебивань та частота

зміни комунікативних ролей суттєво не різняться. Крім того, в змішаних групах жінки частіше, ніж чоловіки, виражають підтримку співбесідника за допомогою різних типів запитань та сигналів зворотнього зв'язку. Ця особливість жіночого мовлення проявляється й під час спілкування в однорідних групах.

Здійснені дослідження в цілому підтверджують наявний стереотип про притаманність змагального стилю мовлення чоловікам та підтримуючого, дружнього стилю – жінкам. Разом з тим, у багатьох випадках не підтверджується стереотип про більшу балакучість жінок та словесну стриманість чоловіків: відмінності в “кількості” чоловічого та жіночого говоріння значною мірою визначається такими екстралінгвальними факторами, як мета взаємодії, роль та статус комунікантів у конкретній мовленнєвій ситуації. Співвідношення кількості висловлювань, зроблених чоловіками й жінками, різне у формальних ситуаціях і більш інтимних. Так, коли можливість висловитись сприяє підвищенню статусу того, хто говорить, чоловіки прагнуть домінувати в розмові. Однак за неформальних обставин, наприклад, під час сімейної бесіди, кількість чоловічих реплік набагато менша. Це свідчить про те, що чоловіки схильні надавати більшого значення публічному говорінню, орієнтованому на змістову значимість висловлювань та на можливість утвердити власний статус. Основним для чоловіків є інформативний рівень спілкування [24]. Жінки ж надають перевагу фатичним комунікативним актам, основна мета яких – саме спілкування, контакт [3, с.111]. Можливо, саме ці гендерні відмінності у ціннісних орієнтаціях під час комунікації призвели до зневажання жіночих розмов як марних та порожніх.

Активні дослідження мовлення представників двох статей обумовили появу в лінгвістиці поняття “гендерлект” (в іншій варіації “сексолект”), під яким розуміють або жіночу мову [10, с.58], або загальні відмінності в мовленні представників двох статей [12, с.101]. Проте термін “гендерлект” не отримав загального визнання. Слушною видається думка тих вчених, які вважають використання цього терміну невиправданим, оскільки він підкреслює системний характер відмінностей між мовленням чоловіків і жінок. Насправді

ж, як засвідчують численні дослідження чоловічого та жіночого мовлення, ці відмінності стосуються не базового коду, а окремих тенденцій у використанні представниками двох статей одиниць спільного мовного арсеналу.

Художні тексти авторів різної статі потрапляють у фокус уваги вчених-лінгвістів досить рідко, що пояснюється об'єктивною складністю та багатогранністю проблеми гендерної варіативності художнього мовлення. Як зазначала В.Вульф, “твір, автором якого є жінка, завжди жіночий, він не може бути не жіночим, і у своїх найкращих проявах він якнайбільш жіночий. Єдина складність полягає у визначенні цієї жіночості” [цит. за: 25, с.247]. Протягом декількох десятиліть вивчення гендерної специфіки художніх текстів вчені так і не дійшли єдиної думки щодо типових рис жіночих та чоловічих художніх творів, питання все ще залишається відкритим, хоча певні напрацювання в цій галузі все ж таки є.

Більшість дослідників погоджуються з приводу того, що найбільш істотні відмінності художніх творів авторів-жінок полягають у їхніх змістових характеристиках, специфіці презентації досвіду, здатності створення переконливих і реалістичних жіночих образів та оповідачів. Не виявлено помітної різниці в дотриманні чи порушенні чоловіками та жінками загальних норм використання образності, риторичних засобів та правил побудови текстів, хоча й жінки-письменниці можуть втілювати ці норми та засоби у досить незвичний чи навіть непередбачуваний для чоловічих творів спосіб [23, с.4].

Так, вивчення жіночих англомовних художніх творів в історичному ракурсі виявило помітний вплив специфіки жіночого життєвого досвіду на художню образність в створюваних ними текстах. Досить поширеними в жіночих творах минулих сторіч є образи божевілля, хвороб, страждань та самогубства [21; 22; та ін.], що, на думку літературознавців, пояснюється залежним становищем тогочасних жінок у суспільстві та їх неспроможністю змінити ситуацію. “Засилля” подібних літературних образів у жіночих творах дало підстави С.М.Гілберт та С.Губар назвати своє масштабне дослідження

художніх текстів авторів-жінок XIX сторіччя “Божевільна жінка на горищі: жінка-письменниця та літературна уява XIX століття”.

На притаманну англомовним жінкам-письменницям тенденцію відображати власний гендерний досвід та бачення світу в образності художнього тексту вказують й інші дослідження прозових та поетичних творів. Прояви жіночого погляду на світ було виявлено у тропеїці А.Мердок [див. 5], зокрема, в зверненні авторки до специфічних артефактів – одягу, в який може бути вдягнений предмет думки, тканин, які виступають в ролі перепони, покрову, структурної форми і т. ін., а також жіночих прикрас. Образи прозорості й консистенції речовини іноді “виймаються” письменницею із структури концептів, що належать до реалій кухні [op. cit., с.165-166]. Активне залучення таких “жіночих” моментів, як менструація, пологи, годування груддю, згвалтування, проституція помічено у метафоричній мові Е.Б.Браунінг [14, с.144] та інших поеток і письменниць [20, с.152; 21, с.84]. Використання образності, що базується на жіночій фізіології, згідно зі спостереженням С.Губар [11, с.300-305], є характерною рисою багатьох жіночих творів. Проаналізувавши значну кількість англомовних художніх жіночих текстів, авторка приходить до висновку про особливе значення, “центральність образу крові” для жінок-письменниць. Цей образ, на думку дослідниці, символізує як специфічний досвід жінок, так і їхній страх перед виявом власного таланту та проникненням у традиційно чоловічу сферу. Дану закономірність щодо залучення специфічно жіночого досвіду при образному відображенні світу було підтверджено і в нашому дослідженні [див. 4, с.89-93]

Можна виокремити ще декілька характерних рис, встановлених дослідниками при вивченні художніх текстів авторів різної статі. Серед них слід назвати особливу уважність жінок-письменниць до проблем становлення та маніфестації специфічної жіночої ідентичності в сучасному світі. Дослідження цього напрямку зосереджуються на змістових характеристиках жіночих текстів.

Помітною є також тенденція нетрадиційного використання усталених літературних форм, таких, як класичний Bildungsroman, наукова фантастика, та альманах для відтворення та “переписування” специфіки жіночого досвіду й бачення світу.

Значний інтерес становить вивчення розповідної перспективи та фокалізації у художніх текстах авторів різної статі. Основна думка досліджень цього напрямку полягає в тому, що категорію гендера слід розглядати як важливий і навіть невід’ємний елемент наративної поетики, який неминуче накладає відбиток на те, “як розповідаються історії (stories), ким і для кого” [19, с.1].

Таким чином, дані, накопичені у лінгвістичній гендерології підтверджують наявність відмінностей як в усному, так і в писемному художньому мовленні представників двох статей. Проте ці відмінності та інтенсивність їхнього прояву значною мірою залежать від екстралінгвальних чинників. Усвідомлення цього факту призвело до того, що наголос у дослідженні гендерної варіативності мовлення в останні роки робиться на вид діяльності, акцент зміщується із виявлення відмінностей у мовленні чоловіків і жінок (як це робилося раніше) на виявлення того, в яких ситуаціях мовлення представників двох статей відрізняється, як проявляються ці відмінності та які їхні причини. Важливим моментом сучасних гендерних студій є усвідомлення вченими недопустимості абсолютизації гендерних відмінностей у мовленні, автоматичної екстраполяції даних, отриманих на конкретному матеріалі, на всіх мовців певної статі в будь-яких ситуаціях спілкування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Добровольский Д.О., Кирилина А.В. Феминистская идеология в гендерных исследованиях и критерии научности // Гендер как интрига познания: Сб статей. – М.: Рудомино. – 2000. – С. 19-35.
2. Женщина в пословицах и поговорках народов мира / Сост. Э.А.Гейвандов. – М.: Гелиоцентр, 1995. – 304 с.

3. Земская Е.А., Китайгородская М.В., Розанова Н.Н. Особенности мужской и женской речи // Русский язык в его функционировании. Коммуникативно-прагматический аспект. – М.: Наука. – 1993. – С. 90-136.
4. Козачишина О.Л. Лінгвістичні прояви гендерних характеристик англійських художніх текстів (на матеріалі американської прози ХХ сторіччя): Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. – Київ, 2003.
5. Колесник Д.М. Концептуальное пространство авторской метафоры в творчестве А.Мердок: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. – Черкассы, 1996.
6. Мартынюк А.П. Женская речь и проблемы общения // Вестник Харьковского ун-та. – Харьков: Вища школа. – 1987. – Вып. 312. С. 30-34.
7. Словарь иностранных слов / Гл. ред. Ф.Н.Петрова. – М.: Русский язык, 1985. – 607 с.
8. Швейцер А.Д. Современная социолінгвістика: теории, проблемы, методы. – М.: Наука, 1976. – 176 с.
9. Халеева И.И. Гендер как интрига познания // Гендер как интрига познания. – М.: Рудомино. – 2000. – С. 9-18.
10. Cameron D. Feminism and Linguistic Theory – L.: Macmillan Press, 1992. – 247 p.
11. Gubar S. “The Blank Page” and the Issue of Female Creativity // The New Feminist Criticism: Essays on Women, Literature and Theory / Ed. by E. Showalter. – N.Y.: Pantheon Books. – 1985. – P. 292-313.
12. Haas A. The Acquisition of Genderlect // Language, Sex and Gender. Does La Fifference make a Difference? / Ed. by J.Orasanu, M.Slater, L.L.Adler. – N.Y.: New York Academy of Sciences. – 1979. – P. 101-114.
13. Holmes J. Women, Men and Politeness. – L.: Longman, 1995. – 254 p.
14. Kaplan C. Aurora Leigh // Feminist Criticism and Social Change. Sex, Class and Race in Literature and Culture / Ed. by J.Newton, D.Rosenfelt. – N.Y.; L.: Methuen. – 1985. – p. 134-164.
15. Lakoff R. Language and Women’s Place. – N.Y.: Harper Colophon Books, 1975. – 83 p.

16. Lakoff R. Stylistic Strategies within a Grammar of Style // Language, Sex and Gender. Does La Fifference make a Difference? / Ed. by J.Orasanu, M.Slater, L.L.Adler. – N.Y.: New York Academy of Sciences. – 1979. – P.53-80.

17. Lakoff R. You are What You Say // Mind Speaks to Mind / Ed. by D.Cury. – Washington: USIS. – 1994. – P. 41-45.

18. McConnel-Ginet S. Intonation in a Man's World // Language, Gender and Society / Ed. by B.Thorne, Ch.Cramarae, N.Henley. – Cambridge: Newbury House Publishers. – 1983. – P. 69-89.

19. Mezei K. Introduction: Contextualizing Feminist Narratology // Ambiguous Discourse. Feminist Narratology and British Women Writers / Ed. by K.Mezei. – Chapel Hill: L.: Univ. of North Carolina Press. – 1996. – P. 1-20.

20. Moers E. Literary Women. – N.Y. Anchor Press, 1977. – 496 p.

21. Morris P. Literature and Feminism. – Oxford: Blackwell Publishers, 1993. – 217 p.

22. Ostriker A. The Thieves of Language. Women Poets and Revisionist Mythmaking // The New Feminist Criticism: Essays on Women, Literature and Theory / Ed. by E.Showalter. – N.Y. Pantheon Books. – 1985. – P. 314-338.

23. Rainwater C., Scheick W.J. Introduction // Contemporary American Women Writers. Narrative Strategies / Ed. by C. Rainwater , W.J.Scheick. – Lexington: Univ. Press of Kentucky. – 1985. – P. 3-7.

24. Scollon R., Scollon S.W. Intercultural Communication. A Discourse Approach. – Oxford; Cambridge (Mass): Blackwell, 1995. – 271 p.

25. Showalter E. Feminist Criticism in the Wilderness // The New Feminist Criticism: Essays on Women, Literature and Theory / ed. by E.Showalter. – N.Y.: Pantheon Books. – 1985. – P. 243-270.

26. Tannen D. The Relativity of Linguistic Strategies: Rethinking Power and Solidarity in Gender and Dominance // The Feminist Critique of Language: A Reader / Ed. by D.Cameron. – L.; N.Y.: Routledge. – 1998. – P. 261-279.

Предметом даної статті є узагальнений аналіз гендерних особливостей усного та писемного мовлення. У більшості розглянутих досліджень підтверджується наявність ряду відмінностей в мовленні представників двох статей. Однак виявлена гендерна специфіка не носить абсолютного характеру та значним чином залежить від екстралінгвальних факторів.

Ключові слова: гендер, фемінізм, стереотип, сексизм, комунікативна стратегія, художня образність.

The subject-matter of the given article is the analysis of gender peculiarities in oral and written speech. The majority of the analyzed studies confirm the existence of differences in male and female speech. These differences nevertheless have a relative character and greatly depend upon the extralingual factors.

Key words: gender, feminism, stereotype, sexism, communicative strategy, imagery.